

การตายตามหลักมรณสติในพระพุทธศาสนา
DEATH ACCORDING TO THE PRINCIPLES OF MARAṆASSATI
IN BUDDHISM

พระครูใบฎีกานพรัตน์ อนาวีโล

Phrakhrubaidika Nopparat Anavilo

นักวิชาการอิสระ

Independent academic

Corresponding Author E-mail : nopp_666@hotmail.com

บทคัดย่อ

การตายตามหลักมรณสติในพระพุทธศาสนา โดยการพิจารณามรณสติเป็นวิธีพิจารณาให้เห็นความจริงในชีวิตทั้ง 5 ประการนี้ คือ ความแก่ ความเจ็บ ความชรา ความตาย ความพลัดพราก และมีกรรมเป็นเครื่องกำหนดชีวิตของคน และสัตว์ ย่อมมีกับทุกชีวิต การปฏิบัติมรณสติเป็นประโยชน์ในการพัฒนาจิต คือ การไม่หลงตาย คนทั่วไปเมื่อนาทีสุดท้ายของชีวิตมาถึง มักสูญเสียการควบคุมตัวเอง เมื่อสูญเสียการควบคุมตัวเองก็จึงดับจิตไปโดยขาดสติหรือโดยภาวะจิตที่เศร้าหมอง ทุณทราญ เป็นทุกข์ มีห่วงกังวลปนไปกับจิตดวงสุดท้าย จิตที่ดับไปโดยขาดสตินั้นไม่อาจรับประกันภาพใหม่ได้ว่า จะไปบังเกิดในสุคติภพ การเผชิญความตายตามหลักมรณสตินั้นถือว่าได้เตรียมตัวก่อนตาย คือ เอาสติน้อมระลึกถึงความตายอันมีแก่ตนและคนอื่น ให้ตั้งมั่นอยู่กับคุณความดี ให้ดำรงชีวิตด้วยสติปัญญา ซึ่งเป็นจิตใจที่มีพลังดับความเร่าร้อนหวาดกลัวนานาประการได้ จิตใจที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสฝ่ายต่ำ ย่อมเป็นจิตใจที่สะอาดบริสุทธิ์หลุดพ้นจากบ่วงหมู่มาร สามารถดับกิเลสได้ มีสติรู้เท่าทัน ไม่หวาดหวั่นต่อความตายอย่างสงบ ทำให้มีความสุขในชีวิตประจำวันได้

คำสำคัญ: การตาย; มรณสติ; พระพุทธศาสนา

Abstract

Death according to the principles of death consciousness in Buddhism. By consideration of death was a way to learn the reality of life in five aspects: oldness, pain, death, separation, and action. When the action had the authority over the life of human beings and animals, they could not be free from those aspects. To practice the contemplation on death caused the mental development without mindfulness while a person was dying. On the contrary, the common people were actually different from the self-control while they were dying. After losing the self-control, they died without mindfulness in the last breath or the state of depressed mind, hopeless, unhappy and

anxious. The ended mind without mindfulness did not assure a person that he went to the happy existence. To face the death according to the principle of contemplation on death was a way to prepare mind before its appearance. It was a way to be conscious of death coming to oneself and the other people. It was a factor to instruct mind free from delusion, carelessness in making merit, to make mind stable in moral action, and to live with mindfulness and wisdom. Here, mind was powerful to take out all anxiety and fear. It was free from defilement, pure from all enemies, able to cease all defilement, full of mindfulness and consciousness, courageous to face the death, and finally, able to make a person full of happiness in the daily life.

Keyword: Death; Maraṇassati; Buddhism

บทนำ

ความตายคือ การสิ้นลมหายใจ ครั้นลมหายใจสิ้นแล้ว ตาก็ไม่เห็น หูก็ไม่ได้ยิน จมูกก็ไม่ได้กลิ่น ลิ้นก็ไม่ได้รส กายก็แข็งเป็นท่อนไม้ ครั้นทิ้งร่างกายไว้ก็เหม็นสาบเหม็นสาบกลับกลายพองขึ้น ดูแล้วน่าเกลียด เปื่อยเน่าพังไป จนถึงคนที่รักใคร่สนิทก็เอาไว้มองไม่ได้ต้องเอาไปเผาให้สูญเสียในไฟบ้าง เอาไปฝังเสียในแผ่นดินบ้าง อย่างนี้เรียกว่า ความตาย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511) ความตายนั่น เป็นบททดสอบที่สำคัญที่สุดของชีวิต บททดสอบอื่น ๆ นั้นเราสามารถสอบได้หลายครั้ง แม้สอบตกก็ยังสอบใหม่ได้อีก แต่บททดสอบที่ชื่อว่าความตายนั่น มีโอกาสสอบได้ครั้งเดียว และไม่สามารถสอบแก้ตัวได้เลย และเมื่อใดที่นึกถึงความตายก็อยากให้ตัวเองตายดี ซึ่งส่วนใหญ่หมายถึงตายโดยไม่เจ็บปวด ไม่ทรมานทรมาน ไม่น่าเกลียด ไม่มีใครมาทำให้ตายหรือตายเพราะอุบัติเหตุ ความตายที่พึงปรารถนายักรวมถึงความตายท่ามกลางคนรักญาติมิตรอยู่พร้อมหน้า ไม่จากไปอย่างโดดเดี่ยว อ้างว้าง และไม่สร้างความเดือดร้อนแก่คนที่ยังอยู่

แต่สิ่งที่น่าแปลกที่ว่าในยุคปัจจุบันซึ่งเต็มไปด้วยเทคโนโลยีชีวิตนั้น การตายอย่างสงบกลับกลายเป็นเรื่องยาก แม้แต่อาจารย์กรรมฐานหรือเกจิอาจารย์ชื่อดังก็เลื่องปัญหานี้ยาก ส่วนใหญ่ต้องสิ้นลมในห้องไอซียูโดยมีสายระโยงทั่วร่างกาย ทั้งนี้เพราะลูกศิษย์ลูกหาพยายามหาทางหน่วงเหนี่ยวชีวิตของท่านให้นานที่สุด โดยหาวิธีไม่ว่าจะเป็นการหน่วงการตายให้เป็นไปอย่างยืดเยื้อ ซึ่งไม่เป็นคุณแก่ใครเลย ผลก็คือความตายของครูอาจารย์ส่วนใหญ่ในปัจจุบันไม่สามารถสอนผู้คนให้รู้จักพร้อมรับความตายด้วยใจสงบ การตายอย่างสงบนั้น เป็นสิ่งที่ทุกคนควรมีโอกาสเข้าถึง ไม่เว้นแม้กระทั่งฆราวาส หรือคนธรรมดาสามัญ สภาพแวดล้อมมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้เราตายอย่างสงบได้ แต่ที่สำคัญกว่านั้น ก็คือการฝึกฝนอบรมจิตด้วยสมาธิภาวนา เพื่อประกอบจิตให้มีสติอย่างต่อเนื่องที่พร้อมเผชิญกับทุกเวทนาและอาการต่าง ๆ ที่มากระทบอย่างรู้เท่าทัน

ดังนั้น การศึกษาความตายตามหลักมรณสติในพระพุทธศาสนานั้น เพื่อให้เข้าใจและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการส่งเสริมสังคมให้มีความสุข มีประโยชน์ต่อสังคมทั่วไป เพื่อลดความประมาทในการดำรงชีวิตและช่วยกันส่งเสริม และเผยแผ่หลักพุทธธรรมให้สร้างสรรค์สังคมต่อไป

ความหมายของการตาย

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้อธิบายความหมายของคำว่า การตายไว้ว่า การตาย หรือมรณ หมายถึง ความสิ้นสุดของชีวิต หรือการตาย คืออาการที่ชั้น 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แตกสลายการทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ การที่ชีวิตสูญสิ้น หรือความสิ้นไปความเสื่อมไป ความแตกแห่งชั้น 5 ความทำลายไป ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งธรรมเหล่านั้นอันใดนี้เรียกว่ามรณะ (ที.ม. 10/390/325) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

ราชบัณฑิตยสถาน กล่าวว่า การตาย หมายถึง การสิ้นใจ, สิ้นชีวิต, ไม่เป็นอยู่ต่อไป, สิ้นสภาพของการมีชีวิตเช่นสภาวะสมองตาย; เคลื่อนไหวไม่ได้เช่นมือตายตีนตาย; ไม่เดินเพราะเครื่องเสียหรือหยุดเช่นรถยนต์ตายนาฬิกาตาย เป็นต้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546)

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า การตาย หมายถึง หมดดีหมดสงบสุขหมดความประเสริฐหมดอะไรๆ นี้เรียกว่าตาย ตายในภาษาธรรมซึ่งเราตายติดกันทุก ๆ วันทุก ๆ คืนก็ว่าได้ คือการตายตามภาษาธรรมนี้เพราะมีความหนักอกหนักใจเราร้อนอยู่เสมอเป็นห่วงวิตกกังวลอยู่เสมอยิ่งฉลาดมากยิ่งตายได้ลึกซึ้งกว่าตายได้อย่างที่เรียกว่าพิเศษกว่าคนโง่ (พุทธทาสภิกขุ, 2549)

จิตติ ดิงศภัทย์ กล่าวว่า การตาย หมายถึง ปัญหาว่าตายเมื่อใดก็จะต้องถือตามธรรมชาติว่าตายเมื่อหัวใจและปอดหยุดทำงานดังที่เคยกล่าวกันว่าขาดใจตายอันเป็นความจริงตามธรรมชาติการเปลี่ยนแปลงอย่างอื่นในตัวคนคงเป็นอาการที่ตามมาจากการหยุดทำงานของปอดและหัวใจหากปอดหรือหัวใจอย่างใดอย่างหนึ่งยังทำงานอยู่หลังจากที่อีกอย่างหนึ่งหยุดแล้วเมื่อไม่กลับฟื้นขึ้นทำงานได้ใหม่ก็จะต้องถือว่าตายตั้งแต่แรกที่ปอดหรือหัวใจอันใดอันหนึ่งหยุดทำงานไม่ใช่ตั้งแต่ทั้งสองอย่างหยุดทำงานด้วยกัน (จิตติ ดิงศภัทย์, 2530)

สรุปได้ว่า ความตายตามความหมายของพุทธศาสนาก็คือความดับหรืออาการดับของชั้น 5 หรือกายกับจิตส่วนระยะเวลาตั้งแต่การเกิดจนถึงการดับจะครอบคลุมระยะเวลาเท่าใดย่อมขึ้นอยู่กับว่าเป็นความตายประเภทใดเพราะความตายนั้นก็คือการขาดแห่งชีวิตินทรีย์ทางร่างกาย

แนวคิดเรื่องการตายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

แนวคิดเรื่องการตายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น ผู้ศึกษาขอนำเสนอเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องการตาย ซึ่งประกอบด้วย องค์ประกอบของการตาย ประเภทของการตาย และสาเหตุของการตาย

1. องค์ประกอบของการตาย

พระพุทธศาสนายอมรับว่ามนุษย์มีส่วนประกอบอยู่ 2 ส่วนคือรูปและนามรูปคือส่วนที่มองเห็นได้ด้วยตาทั้งหมดและนามคือส่วนที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่าหรือจิตใจนั่นเองส่วนประกอบเหล่านี้เมื่อแยกออกมาแล้วมีส่วนประกอบสำคัญ 5 ประการ คือ 1) รูปคือร่างกายและส่วนประกอบที่เป็นร่างกาย 2) เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย 3) สัญญาคือความจำได้หมายรู้อารมณ์ 4) สังขารคือสภาพปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ และ 5) วิญญาณคือการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายเมื่อส่วนประกอบสำคัญเหล่านี้มีการรวมกันเข้าก็ย่อมมีการสลายหรือแยกออกจากกันเป็นธรรมดา มนุษย์ก็เช่นเดียวกันสภาพที่ส่วนประกอบของมนุษย์คือ ชั้น 5 หรือกายกับจิตแยกสลายออกจากกันเรา

เรียกว่าตาย การตายหรือจุดขณะที่ชั้น 5 หรือกายกับจิตไม่สามารถประชุมกันได้อีก (ส.ข. 17/48/66-67) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) ดังนั้นองค์ประกอบของการตายในพระไตรปิฎกแบ่งการตายออกได้เป็น 2 ลักษณะคือ

1) การตายทางกายภาพ คือ การสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั่วไปทำให้ร่างกายแตกสลาย “ความแตกแห่งชั้นความทอดทิ้งร่างกายความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆของเหล่าสัตว์นั้นๆ” (ที.ม. 10/390/325) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) เกณฑ์การตัดสิน คือ “เมื่อมีธรรม 3 ประการ คือ (1) อายุ (2) โออุณ ปละ (3) วิญญานละกายนี้ไป กายนี้จึงถูกทอดทิ้งนอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนา” (ส.ข. 12/457/495) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) “สัตว์ผู้ตายคือทำกาละไปแล้วมีกายสังขารวิสังขารและจิตสังขารดับระงับไปมีอายุหมดสิ้นไปไม่มีโออุณมีอินทรีย์แตกทำลาย” (ส.ข. 12/457/495) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) ซึ่งหมายถึงความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่งได้แก่การสิ้นชีวิตของสัตว์โลกในภพหนึ่ง ๆ

2) การตายทางจิตวิญญาณ แม้บุคคลยังมีชีวิตอยู่ก็อาจชื่อว่าตายได้เช่นเดียวกับการตายในลักษณะนี้ ไม่อาจมองเห็นได้ทางกายภาพเป็นองค์ประกอบทางด้านจิตใจ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งอมตะความประมาทเป็นทางแห่งการตายคนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตายคนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” (ขุ.ธ. 25/21/31) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือการตายจากคุณธรรมความดีต่าง ๆ นั้นเองภิกษุที่มีราคะครอบงำก็เช่นเดียวกันได้ชื่อว่าตายแล้วเพราะตายจากคุณงามความดีนั่นเอง มนุษย์ที่มีความทุกข์อยู่เช่นปัจจุบันนี้ก็เพราะว่าเป็นผู้ตายทางจิตและวิญญาณถ้ามนุษย์มีคุณธรรมความดีประจักษ์ใจก็จักจะไม่ตายคนที่ตายในลักษณะนี้ก็คือตายทางจิตวิญญาณ

สรุปได้ว่า องค์ประกอบของการตายทั้งสองลักษณะ คือการตายทางกายภาพ การตายทางจิตวิญญาณนั้น ทำให้เห็นว่าองค์ประกอบของการตายทางกายภาพนั้น จะดูที่ความแตกแห่งชั้นความทอดทิ้งร่างกายความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ส่วนการตายทางจิตวิญญาณนั้นจะเป็นการดับของจิตหรือตายจากคุณงามความดีนั่นเอง

2. ประเภทของการตาย

ในพระพุทธศาสนาจำแนกการตายแบ่งเป็น 2 ประเภท (พระธรรมธีรราชมหามุนี, 2539) คือ

1) กาลมรณะ คือ การตายตามกาลเวลา เช่น ตายเพราะชราสิ้นอายุ ในวิสุทธิมรรคมีคำอธิบายไว้ว่า มรณะใดแม้เมื่อความถึงพร้อมแห่งปัจจัยอันเป็นเครื่องยังอายุให้สืบต่อไปยังมีอยู่ แต่ก็มีขึ้นได้เพราะความที่กรรมอันก่อปฏิสนธิมีวิบากสุกงอมสิ้นเชิงแล้วนี้เชื่อวามรณะเพราะสิ้นบุญ มรณะใดมีขึ้นด้วยอำนาจความสิ้นแห่งอายุดังอายุอันมีประมาณสัก 100 ปีของคนทุกวันนี้ เพราะความไม่มีสมบัติ เช่น คติกาลและอาหาร เป็นต้น นี้ชื่อว่ามรณะเพราะสิ้นอายุ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540)

2) อกาลมรณะ คือ การตายที่ยังไม่ถึงเวลาที่จะต้องตายเช่นตายเพราะถูกฆ่าตายเพราะกรรมเก่ามาตัดรอนเกิดอุปัทวเหตุต้องตายลงไป (ภาณู วังโส, 2549) ส่วนมรณะใดย่อมมีแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องสืบต่อ (แห่งอายุ) ถูกกรรมที่สามารถยังสัตว์ให้เคลื่อนจากฐานะที่เป็นอยู่ได้ทันทีเข้ามาตัดเอาจุณคนบาปทั้งหลายมีพญายุสมิหารและพญากลาฬุเป็นต้นก็ตีแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องสืบต่อ (แห่งอายุ) มาขาดไป

ด้วยอุปัทภวะ(ความทำร้าย)มีการใช้ศัสตราเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนก็ติมรณะนี้ชื่อว่าอกาลมรณะ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540)

สรุปได้ว่า ประเภทของการตายการตายเมื่อถึงเวลาถึงที่ตายก็มีและเมื่อยังไม่ถึงเวลาถึงที่ตายก็มี สภาพที่มนุษย์จะประสบกับการตายคือลักษณะที่ร่างกายไม่มีชีวิตอยู่ต่อไปได้อีกกล่าวคือเมื่อบุคคลจะถึงซึ่งการตายนั้นย่อมต้องมีอาการเข้าตริหุตคือลักษณะบอกการตายจะมีการตามืดมัวมองไม่เห็นอะไรเลยหูก็ไม่ได้ยินหมดทั้งความรู้สึกและอารมณ์ความนึกคิดมีลักษณะคล้ายนอนหลับผล็อยไปขณะบุคคลถึงแก่การตายจะไม่หายใจหัวใจจะหยุดเต้นไม่ทำงานประสาทและสมองจะค่อยๆหมดความรู้สึกอันเป็นวาระสุดท้ายของชีวิตซึ่งการตายของมนุษย์นี้มีสาเหตุหลายประการ

๓. สาเหตุของการตาย

ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น ยอมรับว่าสรรพสิ่งในโลกนี้ย่อมเป็นไปด้วยหลัก๓ประการคือเหตุปัจจัยและผลกล่าวคือทุกอย่างไม่สามารถที่จะเป็นไปได้โดยลำพังจะต้องเป็นไปภายใต้กฎเกณฑ์ที่ว่าสรรพสิ่งต้องอิงอาศัยกันตามหลักการ แห่งอิทัปปิจจยตาว่า “เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มีสิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้จึงดับไป” (ส.นิ. 16/22/39) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) ในทรรศนะของพระพุทธศาสนานั้นมีสาเหตุที่เราสามารถจะนำมาพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

(1) สาเหตุของการตายที่เกิดจากกฎของธรรมชาติ คำว่า กฎธรรมชาติ ในที่นี้หมายถึง กฎที่เป็นแกนกลางของความจริงของสรรพสิ่งในโลกนี้ที่จะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์นั้น โดยที่ไม่มีสิ่งใดที่จะหลีกเลี่ยงกฎเกณฑ์นั้นได้เลย กฎเกณฑ์เป็นสาเหตุของการตายอันเป็นกฎธรรมชาตินั้นก็คือ กฎเกณฑ์เรื่องอิทัปปิจจยตาที่กล่าวถึงเหตุและผลดังกล่าวมาแล้ว คือ เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มีสิ่งนี้ก็ไม่มี หมายความว่า สรรพสิ่งนั้นต้องตกอยู่ในธรรมชาติ คือ เกิด แก่ เจ็บ และตายกันอย่างทั่วถ้วน กล่าวคือ เมื่อมีการเกิดการแก่เจ็บและตายจึงเป็นเรื่องที่จะต้องตามมา เมื่อนำหลักการของกฎธรรมชาตินี้อธิบายก็จะพบว่า เมื่อมีการเกิดแล้วการแตกดับหรือการตายก็จะมีขึ้นมาเช่นกัน ดังนั้นสาเหตุที่แท้ของการตายคือมาจากกฎเกณฑ์ของธรรมชาตินี้เอง และจากกฎเกณฑ์ของธรรมชาตินี้ เราก็สามารถที่จะนำไปอธิบายสาเหตุของการตายจากหลักการอื่น ๆ ของพระพุทธศาสนาได้

(2) สาเหตุของการตายที่เกิดจากปัจจัยเฉพาะอื่น ๆ การตายนั้นเมื่อถึงเวลาหรือถึงที่แล้วจึงตายก็มีและเมื่อยังไม่ถึงเวลาหรือถึงที่ ก็มีพุทธศาสนาจำแนกสาเหตุของการตายหรือที่เรียกในภาษาบาลีว่า มรณูปปตติ แปลว่า การเกิดขึ้นแห่งการตายไว้ 4 ประการ คือ

1) ตายโดยสิ้นอายุ หมายความว่าสัตว์ทั้งหลายต้องตายโดยสิ้นอายุเพราะสัตว์ทุกชนิดย่อมจะมีชีวิตอยู่ภายในขอบเขตของอายุขัยสัตว์ทั้งหลายมีอายุมากบ้างน้อยบ้างเมื่อผ่านพ้นวัยทารกวัยเด็กวัยหนุ่มสาววัยกลางคนไปแล้วก็สู่วัยชราจากแรกเริ่มชราค่อยไปหาชรามากที่สุดท้ายที่สุดก็สิ้นอายุเรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุ

2) ตายโดยสิ้นกรรม หมายถึงว่าการที่สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาและเป็นไปต่าง ๆ นานานั้นอาศัยกำลังของกรรมหล่อเลี้ยงหรือสนับสนุนไว้หากหมดกำลังของกรรมเมื่อใดผู้นั้นก็จะถึงแก่การตาย

3) ตายเพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรม ข้อนี้หมายความว่าบุคคลถึงแก่การตายด้วยเหตุทั้งสอง คือ สิ้นอายุแก่เผ่าอายุมาร่างกายก็หมดกำลังที่จะอยู่ต่อไปได้ทั้งกรรมที่สนับสนุนให้คงชีวิตอยู่ก็หมดลงด้วย

4) ตายเพราะอุบัติเหตุ หมายถึง การตายของผู้มีอายุยังไม่ครบกำหนดหรือยังไม่ถึงอายุขัย และยังไม่สิ้นกรรมแต่ผู้นั้นก็มาเสียชีวิตลงก่อนอาจจะด้วยอุบัติเหตุต่างๆแต่กระนั้นการตายในลักษณะนี้ก็อาศัยกรรมแต่อดีตเป็นแรงส่งให้เกิดขึ้นได้เช่นกันการตายที่มาจากสาเหตุประการแรกจัดเป็นกาลมรณะส่วนการตายที่มาจากสาเหตุประการสุดท้ายเป็นอกาลมรณะ สำหรับการตายทั้ง๔ประการนี้มีการเปรียบเทียบไว้กับดวงประทีปที่ใช้น้ำมันกล่าวคือชีวิตทั้งหลายเปรียบเหมือนประทีปหรือโคมไฟที่อาศัยน้ำมันธรรมาโคมไฟที่อาศัยน้ำมันนั้นไฟจะดับได้ก็ด้วยเหตุ 4 ประการ (พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ, 2534)

สรุปได้ว่า สาเหตุการตายในลักษณะต่าง ๆ ของบุคคลและสัตว์ทั้งหลายนั้นเราจะพบว่ก็เนื่องด้วยอำนาจของผลกุศลกรรมและอกุศลกรรมของแต่ละบุคคลสัตว์ที่ได้สร้างไว้และเมื่อถึงคราวที่ผลกรรมนั้นให้ผลก็ย่อมทำให้เป็นไปในลักษณะต่างๆอาจได้รับกรรมหนักบ้างเบาบ้างมีอายุยืนบ้างอายุสั้นบ้างตามกรรมที่ได้กระทำไว้

คุณและโทษของการตายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องความตาย ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้มีหลักคำสอน หรือการอธิบายเกี่ยวกับคุณและโทษของการตาย ซึ่งเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังนี้

1. คุณของความตาย

การตายที่เป็นประโยชน์ขั้นสูงสุดของชีวิต คือการตายโดยไม่ต้องกลับมาเกิดอีก คือ ตัดวงจรการเวียนว่ายตายเกิด ได้แก่ กิเลส กรรม วิบาก เป็นเหตุให้สร้างภพสร้างชาติอยู่ตลอดเวลา พระพุทธศาสนาจึงสอนให้ชาวพุทธ ได้ศึกษาเรียนรู้อยู่เสมอ ในเรื่องกิเลส กรรม และวิบาก โดยให้หมั่นประพฤติปฏิบัติธรรมเชื่อมั่นในหลักธรรมคุณงามความดี แต่ทุกอย่างจะเกิดเป็นมรรคเป็นผลได้จะต้องขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยแห่งการประพฤติปฏิบัติของบุคคลนั้น ชีวิตจะดำรงอยู่ได้ต้องประกอบด้วยร่างกายจิตใจซึ่งดำเนินต่อไปอย่างไม่มีสิ้นสุด คือ มีการเวียนเกิดเวียนดับตามเหตุปัจจัย มีวิชาตัดหนาคูหาพานหรือมีกิเลสครอบงำ และกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบากหมุนเวียนเป็นวงจรอย่างไม่มีสิ้นสุด และการตายนั่นก็ถือว่าเป็นความจริงอย่างหนึ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องเผชิญ เมื่อเราจะต้องเผชิญอยู่แล้ว ก็ควรรู้จักปฏิบัติต่อมันอย่างถูกต้องให้เกิดผลดีมากที่สุด และเกิดโทษน้อยที่สุด ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้รู้จักระลึกถึงการตายที่เรียกว่า “มรณานุสติ” เพื่อให้เกิดการคิดการทำในใจพิจารณาถึงธรรมชาติแห่งการตายให้มีประสิทธิภาพสูงสุดจากการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาอาจกล่าวโดยสรุปถึงประโยชน์ของการตายได้ว่า

(1) เป็นอนุสสติในการพิจารณาเพื่อให้เข้าถึงสัจธรรม เช่น ในสมัยพุทธกาลพระกสิณโคตรมีเถรีเอตทัคคะเลิศทางผู้ทรงจิรวรเศร้าหมอง ครั้นเมื่อบุตรของนางตายนางอุ้มร่างบุตรไปถามหายาเพื่อรักษาบุรุษผู้หนึ่งแนะนำให้ไปทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ทรงแนะนำให้นางไปหาเมลิตพันธุ์ฝักกาดจากเรือนของคนที่ไม่มีการเคยตาย นางเที่ยวตระเวนถามหาเมลิตพันธุ์ฝักกาดนั้น ผลที่สุดก็หาไม่ได้ตั้งใจปรารถนา นางจึงทั้ง

ศพของบุตรไว้ในป่าช้า หลังจากนั้นนางจึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ตรัสสอนว่า “การตายนั้นเป็นธรรมยั่งยืนสำหรับสัตว์ทั้งหลายด้วยว่า มัจจุราชนคราสัตว์ทั้งหมด ผู้มีอริยาคัยยังไม่เต็มเปี่ยมนั้นแลลงในสมุทรรืออบายจุห้วงน้ำใหญ่จะนั้นมฤตยู ย่อมพาชนผู้มัวเมาในบุตรและสัตว์ของเลี้ยงผู้มีใจชานไปในอารมณ์ต่างๆ ไปจุห้วงน้ำใหญ่พัดชาวบ้านผู้หลับไหลไปฉะนั้น” (คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, 2537) เมื่อตรัสจบนางก็สาโคตรมีก็บรรลุโสดาปัตติผล นางได้อุปสมบทและบรรลุปะเป็นพระอรหันต์

(2) การตายเป็นเครื่องเตือนสติให้เราไม่ประมาทพระพุทธเจ้าทรงเน้นย้ำให้นำเรื่องการตายเป็นเครื่องเตือนสติไม่ให้ประมาทโดยตรัสถึงการตายว่า “จะมีเกิดขึ้นแก่มนุษย์ทุกคนแม้ขณะที่เคี้ยวข้าวคำหนึ่งกลืนกินแม้ขณะที่หายใจเข้าและหายใจออกหรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า” (อง. ฉก. 22/19/446) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) และตรัสว่า “สิ่งที่จะทำให้มนุษย์ตายมีมากุณพิชกัฏฐะเราก็ได้ แมงป่องต่อยเราก็ได้ หรือตะขาบกัดเราก็ได้เพราะเหตุนี้เราพึงตายเรา พึงมี อันตรายเราพึงพลาดหกล้มก็ได้ ภัตตาหารที่เรากินแล้วไม่ย่อยก็ได้ดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ หรือลมมีพิษเพียงดังศาตราของเราพึงกำเริบก็ได้เพราะเหตุนี้เราพึงตายเราพึงมีอันตรายนั้น” (อง.ฉก. 22/20/447) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) เพราะฉะนั้นเราพึงไม่ประมาทในชีวิตเร่งชวนชวยทำสิ่งที่ควรทำเสีย โดยไม่ต้องรอให้มีสิ่งอื่นมากระตุ้นให้เราทำใช้คุณธรรมการตายนี้แหละเป็นเครื่องกระตุ้นให้ทำความดี ไม่ประกอบไปด้วยความโลภอยากได้ของผู้อื่นไม่ประกอบไปด้วยความพยาบาทต่อผู้อื่น ไม่ประกอบด้วยความหลงผิดต่าง ๆ โดยยึดพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งอมตะความประมาทเป็นทางแห่งการตายคนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตายคนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” (ขุ.ธ. 25/21/31) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

(3) การตายสามารถเป็นอุปกรณ์หรือสื่อในการสอน เช่น กรณีศพของนางสิริมาหญิงสาวผู้เลอโฉม น้องสาวหมอชีวก นางสิริมาเป็นหญิงสาวที่มีรูปร่างงดงามมากเป็นที่ถูกใจของบรรดาบุรุษทั้งหลายไม่ว่าในชั้นวรรณะใด แต่พอนางตายลงพระพุทธองค์รับสั่งให้ตักลงโหมเผาว่า “ใครให้ทรัพย์ 250 - 200 - 100 - 50 - 25 กหาปณะ จนกระทั่งให้เปลวก็ไม่มีใครปรารภณา พระพุทธเจ้าจึงยกศพของนางสิริมาเป็นสื่อในการสอนธรรมแก่พุทธบริษัทที่มุ่งดูศพนางสิริมาว่า จงดุอัตภาพที่ตกแต่งอย่างสวยงามแต่มีกายอันเป็นเผละมีกระดูกเป็นโครงร่างอันกระสับกระส่ายที่มหาชนหวังดำรงกันมากซึ่งไม่มีความยั่งยืนตั้งมั่น” (ขุ.ธ. 25/147/77) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) นางสิริมาคนนี้เป็นหญิงมาตุคามที่เป็นที่รักของมหาชนในกาลก่อน ชนทั้งหลายในพระนครนี้พากันให้ทรัพย์พันหนึ่งแล้วได้ (อภิมรณ) วันหนึ่งแต่บัดนี้แม้ผู้ที่รับเอาเปล่า ๆ ก็ไม่มี กรณีของพระมหากาลได้พิจารณาศพกุลธิดากุลธิดาคนหนึ่งได้ทำกาละในเวลาเย็น ซึ่งยังมีทันเหยี่ยวแห่งชูปชิตเพราะพยาธีกำเริบขึ้นในครุ่เดียนั้นพวกญาติห้ามศพกุลธิดานั้นไปสู่ป่าช้าในเวลาเย็นพร้อมด้วยเครื่องเผาต่าง ๆ มีพินและน้ำมันเป็นต้น ให้คำจ้างแก่หญิงเฝ้าป่าช้าด้วยคำว่า “จงเผาศพนี้” ดังนี้แล้วมอบ (ศพ) ให้แล้วหลีกไปนางเปลื้องผ้าห่มของกุลธิดานั้นออก แล้วเห็นสรีระซึ่งตายเพียงครุ่เดียนั้นแสนประณีตมีสีดังทองคำจึงคิดว่า “อารมณ์นี้ควรจะแสดงแก่พระผู้เป็นเจ้า” แล้วไปไหว้พระเถระให้ไปพิจารณา เมื่อพระเถระพิจารณาตั้งแต่ฝ่าเท้าถึงปลายผมแล้วพูดว่า “นางพึงใส่รูปนั้นในไฟ ในกาลที่รูปนั้นถูกเปลวไฟใหญ่ลวกแล้ว จึงบอกแก่ข้าพเจ้าเมื่อนางทำอย่างนั้นจึงแจ้งแก่พระเถระ พระเถระไปพิจารณาในที่ที่ถูกเปลวไฟกระทบแล้ว สีแห่งสรีระได้เป็นดังเมโคต่างเท่าทั้ง 2 หงิกห้อยลงมือทั้ง 2 กำ เข้าหน้าผากได้มีหนังปกแล้วพระเถระพิจารณาว่า “สรีระนี้เป็นธรรมชาติทำให้ไม่ว่า

กระแสนักบุคคลผู้ดูแลอยู่ในบัดเดี๋ยวนี้เอง แต่บัดนี้ (กลับ) ถึงสิ้นถึงความเสื่อมไปแล้ว” เมื่อพิจารณาถึงความสิ้นและความเสื่อมอยู่กล่าวคาถาว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอมอันเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดาเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข” เจริญวิปัสสนาได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย” (คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, 2541)

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงคุณค่าของความตายไว้ในลักษณะคือ 1) การตายเป็นอนุสสติในการพิจารณาเพื่อให้เข้าถึงสัจธรรม 2) การตายเป็นเครื่องเตือนสติให้เราไม่ประมาท 3) การตายสามารถเป็นอุปกรณ์หรือสื่อในการสอน ซึ่งถือว่าเป็นกรอบที่จะพยายามอธิบายให้เข้าใจถึงคุณค่าหรือคุณประโยชน์ที่จะพึงได้รับจากการตาย ซึ่งโดยมากคนทั่วไปมักเห็นว่าความตายเป็นเรื่องของความโศกเศร้า แต่พระพุทธศาสนาก็ได้พยายามที่จะสอนให้มนุษย์รู้และเข้าใจถึงมุมมองเรื่องความตายที่แปลกไปจากความคิดและความเข้าใจแบบเดิม ๆ ของคนทั่ว ๆ ไป

2. โทษของความตาย

เราสามารถที่จะพิจารณาถึงโทษของความตายได้ดังต่อไปนี้

(1) ความตายคือความทุกข์โดยความทุกข์ คือการที่มนุษย์หรือสัตว์จะต้องถูกความตายพรากไปจากพ่อแม่พี่น้องผู้ที่เป็นที่รักของตนไปทั้งนี้เพราะความตายนั่นคือความจุติความเคลื่อนไปความทำลายไปความหายไปความตาย กล่าวคือ มฤตยูการทำกาละความแตกแห่งขันธความทอดทิ้งร่างกายความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่มสัตว์ ดังนั้นการที่ความตายมีธรรมชาติในการพรากชีวิตของมนุษย์จากสิ่งที่ยึด ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ภูเขาใหญ่แล้วด้วยศิลาจตุรพักตล้อมด้วยสัตว์มาโดยรอบทั้ง 4 ทิศ แม้นันใดชราและการตาย (มัจจุ) ก็ฉนั้นนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวกแพศย์ พวกศูทร พวกจัณฑาล และคนเทมุลฝอยไม่เว้นใคร ๆ ไร้เลย ย่อมย้ายเสียสิ้น ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง พลม้า ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลรถ ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลราบ และไม่อาจจะเอาชนะแม้ด้วยการรบหรือด้วยมนต์หรือด้วยทรัพย์ ในปฐมอายุสูตรพระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า “อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนักจำต้องไปสู่สัมปรายภพควรทำกุศลควรประพฤติพรหมจรรย์สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีคนที่มียาวนานอยู่ได้ก็เพียงร้อยปีหรือจะอยู่เกินไปได้บ้างก็มีน้อยควรประพฤติเหมือนกับคนที่ถูกไฟไหม้ศีรษะฉนั้นนั้นการไม่มาแห่งการตายไม่มีเลย” และในทุติยอายุสูตรพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่าวันคืนผ่านพ้นไปชีวิตย่อมรุกรันไปอายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นเปลืองไปดุจน้ำแห่งแม่น้ำน้อยฉนั้น” (ส.ส. 15/145-146/184-186) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

(2) ความตายเป็นสิ่งที่ตัดรอนการทำความดี ประการต่อมาที่จะต้องศึกษาก็คือความตายนั่นถือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดโทษอันสืบเนื่องมาจากความตายเป็นสิ่งที่เข้ามาตัดรอนการทำดี เพราะหากมนุษย์ไม่ตายอาจจะมีโอกาสในการสร้างความดี

สรุปได้ว่า สาเหตุของความตายมาทั้งหมดจะพบว่าความตายหรือการตายนั้นในบางคราวก็เป็นไปตามระยะเวลาแต่ก็มีบางคราวที่ไม่เป็นไปตามระยะเวลาและการที่มนุษย์หรือสัตว์ตายลงไปในขณะที่ยังไม่ถึงเวลานั้นย่อมแสดงให้เห็นว่าถ้าหากคนที่ยังไม่ถึงเวลาตายนั้นยังมีชีวิตอยู่ก็สามารถที่จะสร้างกุศลแต่เมื่อเขาตาย

ลงไปย่อมเป็นสาเหตุที่สำคัญทำให้เขาหมดโอกาสในการทำความดี ดังนั้นความตายจึงมีโทษคือเป็นสาเหตุหรือเป็นสิ่งที่ตรอนโอกาสในการทำความดีของผู้ที่มีโอกาสในการทำความดีอยู่

มรณสติในพระพุทธศาสนา

มรณสติในพระพุทธศาสนาปรากฏในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. มรณสติในพระวินัยปิฎก

มรณสติในพระวินัยปิฎกมีปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และอาทิตตปริยายสูตร คือ

(1) มรณสติในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีเนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ตอนหนึ่งที่กล่าวถึงสาเหตุของความทุกข์ของสรรพสัตว์ว่าเกิดจากตัณหาซึ่งเป็นสาเหตุให้วนเวียนเกิดแก่เจ็บและตายอย่างไม่มีที่สิ้นสุดไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลายข้อนี้เป็นทุกข์สมุทยอริยสัจ คือตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพิลิตเพลิน และความกำหนดด้วยมีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือกามตัณหาภวตัณหาวิภวตัณหาเมื่อเกิดตัณหาความทะยานอยากในสิ่งต่าง ๆ แล้วก็เกิดการแสวงหาหากได้มาก็หลงยินดีมีเมาหากไม่ได้ก็เป็นทุกข์คร่ำครวญหลงลืมไปว่าตนมีอายุเพียงน้อยนิดไม่สามารถอยู่ค้าฟ้าเป็นอมตะได้ ซึ่งสรุปเป็นการยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น 5 ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกข์อริยสัจคือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น 5 ก็เป็นทุกข์ฯ” (วิ.ม. 4/14/21) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) การที่สรรพสัตว์ยึดอุปาทานชั้น 5 ว่าเป็นจริงเป็นจังนั้นก็เกิดมาจากความไม่รู้จริง (อวิชชา) จิตใจถูกปล่อยให้กิเลสต่าง ๆ ผ่านเข้ามาบังการชีวิตให้เกิดมีความรักโลก โกรธหลงคิดครอบครองคดโกงเอารัดเอาเปรียบจนเกิดเป็นพฤติกรรมที่ไม่ดีต่าง ๆ ตามแต่กิเลสจะพาไปซึ่งก็ไม่พ้นไปจากทุจริตทั้งทางกายวาจาและจิตใจนั่นเอง

(2) อาทิตตปริยายสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงแก่เหล่าพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่มีเนื้อความที่แสดงให้ทราบว่ายึดถืออย่างผิด ๆ ว่าตนว่าเป็นของตนถือว่าเป็นของร้อน เปรียบได้กับไฟอันร้อนแรง 3 กอง ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน กิเลสใดเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลายจักขุเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลายรูปทั้งหลายเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลายจักขุวิญญาณเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลายจักขุสัมผัสเป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือที่มีใช้สุขมีใช้ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่าร้อนเพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะเพราะไฟคือโมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ” (วิ.ม. 4/54/63) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

สรุปได้ว่า มรณสติเกี่ยวกับความตายในพระวินัยปิฎกนี้ แม้ไม่ได้กล่าวไว้ตรง ๆ ก็ตาม แต่สามารถยึดหลักได้ว่าพฤติกรรมต่าง ๆ ที่ดีและไม่ดีนั้นล้วนเกิดจากความอยากความต้องการอยากมีอยากเป็นและ

กลายเป็นอยากอยู่ในสภาพนั้นนาน ๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้ประมาทประพฤติดูราวกับว่าตนไม่มีวันตาย แต่เมื่อใกล้ตายก็ตื่นนอนไม่อยากตาย สุดท้ายก็หนีไม่พ้นความตายเป็นกรรมที่ตนได้ก่อไว้

2. มรณสติในพระสูตรต้นตปิฎก

ในพระสูตรต้นตปิฎกมีเนื้อความเกี่ยวกับมรณสติมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสถึงอานิสงส์การเจริญมรณสติ มรณสติมีอิทธิพลเหนือกว่าทุกชีวิตและแนวคิดมรณสติกับกาลเวลาดังนี้

(1) อานิสงส์ของการเจริญมรณสติ ดังมีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดเจริญมรณสติว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้ตลอดคืนหนึ่งและวันหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุรูปใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้ตลอดวันหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุรูปใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะฉับพลันบาตมือหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุรูปใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเดียวกินคำข้าว 4-5 คำ เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้ยังเป็นผู้ประมาทอยู่ยังเจริญมรณสติอย่างเพลาเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ส่วนภิกษุรูปใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเดียวกินคำข้าว 1 คำ เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ และภิกษุรูปใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอเราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะลมหายใจเข้าหายใจออกหรือหายใจออกหายใจเข้า เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เจริญมรณสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่าเราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่จักเจริญมรณสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล (อง.ฉก. 22/19/446) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

(2) มรณสติมีอิทธิพลเหนือกว่าทุกชีวิต ดังพุทธพจน์ว่า “มหาบพิตรคนเกิดมาแล้วที่จะพ้นจากขราและมรณะไม่มีเลยแม้ขัตติยมหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มากมีโภคะมากมีทองและเงินมากมายมีทรัพย์เครื่องปลื้มใจมากมายมีทรัพย์และธัญชาติมากมายก็ไม่พ้นจากขราและมรณะแม้พราหมณ์มหาศาลฯลฯแม้คหบดีมหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มากมีโภคะมากมีทองและเงินมากมายมีทรัพย์เครื่องปลื้มใจมากมายมีทรัพย์และธัญชาติมากมายก็ไม่พ้นจากขราและมรณะแม้ภิกษุทุกรูปซึ่งเป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้วอยู่จบพรหมจรรย์ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วปลงภาระได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบร่างกายนี้แม้ของพระอรหันต์เหล่านั้นก็เป็นสภาพแตกดับต้องทอดทิ้งเป็นธรรมดา (ส.ส. 15/114/131) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

(3) มรณสติกับกาลเวลามีพระพุทธพจน์ว่า “กาลล่วงเลยไปคืบผ่านพ้นไปช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับบุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะควรละโลกามิสมุ่งสู่สันติเกิดยังมีพระพุทธดำรัสของพระพุทธเจ้าอีกบทหนึ่งกล่าวว่ามหาบพิตรภิกษุขณะดินชนิดใดชนิดหนึ่งทั้งดิบและสุกภิกษุขณะดินเหล่านั้นทั้งหมดมีความแตกเป็นธรรมดามีความแตกเป็นที่สุดไม่พ้นความแตกไปได้แม้ฉับใดมหาบพิตรสัตว์ทั้งปวงก็มีความตายเป็นธรรมดามีความตาย

เป็นที่สุดไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ฉนั้นเหมือนกัน” (ส.ส. 15/133/166) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

สรุปได้ว่า มรณสติในพระสูตรตันตปิฎกแสดงให้เห็นความที่ร่างกายมีแตกดับไปเป็นธรรมดา ให้ถึงความไม่ประมาทของชีวิตที่มีต่อสรรพสิ่งแม้กระทั่งความเป็นอยู่ของตนทั้งนี้ก็เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ก็มีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันและเมื่อจะลาโลกก็พร้อมที่จะจากไปด้วยสติปัญญาอย่างผู้รู้ผู้ตื่นและผู้เบิกบานไม่ว่าจะทำวิธีการใดด้วยอะไรก็ไม่อาจล่วงพ้นความตายอันเป็นสัจธรรมของชีวิตนี้ได้

3. มรณสติในพระอภิธรรมปิฎก

(1) พระพุทธพจน์ที่มีตรัสถึงมรณสติที่เป็นปัจจัยต่อกันว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส สอุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ (อภิ.วิ. 35/225/219) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) การเกิดขึ้นของชีวิตก็คือการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์นั่นเองกล่าวคือชีวิตเกิดมาจากอวิชชา (ความไม่รู้จริง) หรือการรับรู้ที่ผิด ๆ แต่เมื่อชีวิตเกิดขึ้นแล้วสรรพสัตว์มีศักยภาพมีความสามารถที่จะดับอวิชชาทำความรู้ความเห็นให้ตรงให้ถูกต้องได้ซึ่งมีผลเป็นความสุขอันประมาณมิได้ดังนี้

(2) พระพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความหมายของมรณสติ 9 ประการคือ

- 1) ความเคลื่อน หมายถึง ลักษณะของจิตจิตอันเป็นจิตดวงสุดท้ายในวิถิจิต ก่อนตายของภพนี้
- 2) ภาวะที่เคลื่อน หมายถึง สภาพของรูปนามเปลี่ยนจากชีวิตนี้ไปเป็นชีวิตอื่น
- 3) ความทำลาย หมายถึง ความแตกดับแห่งขันธ, อายตนะและธาตุ
- 4) ความหาย หมายถึง ความจากไปอย่างไม่มีวันกลับมา ของรูปนามขันธ 5
- 5) มฤตยู หมายถึง ความมอดม้วยหมดความรู้สึกลึกลับติดต่อกองอยู่ใต้อำนาจของกรรม
- 6) ความทำกาละ หมายถึง ลักษณะอาการที่ดำรงอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วดับไป
- 7) ความแตกแห่งขันธ หมายถึง ขันธ 5 กระจายกระจายแยกออกจากกัน
- 8) ความทิ้งซากศพไว้ หมายถึง ความที่ร่างกายปราศจากลมหายใจและวิญญาณ
- 9) ความขาดจากชีวิตินทรีย์จากหมู่สัตว์นั้น หมายถึง ความขาดปัจจัยบำรุงรักษารูปและนามชีวิตินทรีย์

สรุปได้ว่า ความหมายของมรณสติ ในพระอภิธรรมปิฎก คือ ชีวิตเกิดมาจากอวิชชา (ความไม่รู้จริง) หรือ การรับรู้ที่ผิด ๆ แต่เมื่อชีวิตเกิดขึ้นแล้วสรรพสัตว์มีศักยภาพ มีความสามารถที่จะดับอวิชชาทำความรู้ความเห็นให้ตรงให้ถูกต้องได้

การตายตามหลักมรณสติในพระพุทธศาสนา

หลักของมรณสติมีประเด็นที่สำคัญคือหลักมรณสติตามลักษณะหลักมรณสติตามปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตสำนึกหลักมรณสติตามความเจริญงอกงามแห่งจิตของมนุษย์และหลักมรณสติตามโครงสร้างของร่างกายมนุษย์ดังนี้

1. หลักมรณสติตามความเจริญงอกงามแห่งจิตของมนุษย์

พระพุทธศาสนาสอนให้พิจารณาถึงความตายในฐานะเป็นคติธรรมตา แต่ความหมายของคติธรรมตาคือให้รู้ความเป็นจริงของชีวิตว่า มีการเริ่มต้น และสิ้นสุด เพื่อจิตใจจะได้เห็นความจริงของชีวิตว่ามีการเริ่มต้นและสิ้นสุดไม่ถูกครอบงำบีบคั้นด้วยความทุกข์ เรื่องความตายนี้แสดงถึงความเจริญงอกงามแห่งจิตใจของมนุษย์เป็น 3 ขั้นด้วยกัน

(1) มนุษย์ปุถุชนทั่วไปท่านว่าเป็นปุถุชนที่ยังมิได้สดับคือยังไม่มีการศึกษาที่จะระลึกรู้ถึงความตายด้วยความหวาดหวั่นพรั่นกลัวเศร้าหดหู่ท้อแท้ระย้อยท้อถอย (อง.สตตก. 23/37/57) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

(2) สูงขึ้นไปเป็นอริยสาวก ผู้มีการศึกษาได้สดับแล้วก็ระลึกรู้ถึงความตายโดยเป็นอนุสติสำหรับตักเตือนใจไม่ให้ประมาท เร่งชวนขวายเป็นปฏิบัติประกอบหน้าที่คุณงามความดีให้ชีวิตนี้มีประโยชน์มีคุณค่า

(3) ให้รู้เท่าทันความตาย ซึ่งมีคติเนื่องอยู่ในธรรมตาจะได้มีชีวิตที่ปราศจากความทุกข์ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกหวาดหวั่นพรั่นกลัวต่อความพลัดพราก เป็นต้น มีใจปลอดโปร่งโล่งสบายและเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่กระทำการไปตามเหตุผลด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย เรื่องทำที่ปฏิบัติเช่นนี้มีใช้เฉพาะต่อความตายเท่านั้น แม้ในเรื่องทั่ว ๆ ไป

อย่างไรก็ตาม มนุษย์ก็จะปฏิบัติด้วยท่าที่ทั้ง 3 ประการเหล่านี้ แต่ข้อสังเกต ที่น่าจะกล่าวในที่นี้โดยมีพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงมนุษย์ที่เกิดมาในทำนองที่ว่า ให้ชวนขวายเป็นการบำเพ็ญกุศลธรรมอีกดังพระคาถาว่า ใครจักรู้แจ้งแผ่นดินนี้ ใครจักรู้แจ้งยมโลกและมนุษย์โลกนี้ พร้อมกับเทวโลกใครจักเลือกสรรบรรพธรรมที่เราแสดงดีแล้ว ดุจนายมาลาการผู้ฉลาดเลือกสรรดอกไม้ฉะนั้น...และขอเปรียบเทียบที่ว่า ภิกษุทราบกายนี้ว่าเปรียบด้วยพองน้ำ ตรัสรู้พร้อมเฉพาะกายนี้ว่า มีพยับแดดเป็นธรรมดา ตัดดอกไม้อันเป็นประธานของมารแล้ว พึงไปสู่ที่ที่มีจจฺราขไม่เห็น มัจจฺราขย่อมจับนระผู้มีใจอันชานไปแล้วในอารมณ์ต่าง ๆ กำลังเลือกเก็บดอกไม้ทั้งหลาย ไม่อ้อมแล้วในกามคุณนั้นแล้วไว้ในอำนาจ ใจความแห่งพระคาถาข้างต้นดอกไม้ที่สุ่มกันอยู่เป็นกองนี้ นายช่างที่ฉลาดสามารถนำเอามาร้อยกรองเป็นพวงมาลัยที่สวยงามมีคุณค่าได้ ฉันทใด ชีวิตคนเราที่ได้เกิดมานี้ก็ควรจะใช้ประกอบกุศลกรรมความดีให้มาก ฉันทนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถึงความเกิด ก็หมายความว่าพระพุทธองค์ได้ตรัสในทางที่สนองความต้องการ ให้เกิดความลึกลับสนุกสนานดีใจ แต่เตือนสติเราให้มีความไม่ประมาทเช่นเดียวกันมองความเกิดก็มองในแง่ไม่ประมาทใช้ชีวิตนี้ ทำกุศลทำความดีให้มาก หรือถ้าจะให้มองความตายก็มองในแง่ที่จะเร่งเร้าให้ทำความดีทำประโยชน์เช่นเดียวกันในมรณสติสูตรที่ 2 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายมรณสติอันภิกษุเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด ก็มรณสติ อันภิกษุเจริญแล้วอย่างไรทำให้มากแล้วอย่างไร ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไปกลางคืนย่างเข้า

มา ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่าเหตุแห่งความตายของเรามี (ม.ม. 12/13/21) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

2. หลักมรณสติตามโครงสร้างร่างกายของมนุษย์

พระพุทธพจน์ที่เกี่ยวกับชีวิตที่มีความตายเป็นที่สุด กล่าวคือชีวิตเป็นของนิทหน้อยอาจตายได้ทุกที่ทุกเวลาและชีวิตก็ไม่ยืนยาวเกินกว่าที่จะแสวงหาสิ่งอื่น ๆ ภายนอกกาย จนหลงลืมประมาทมัวเมายึดมั่นถือมั่นชีวิตว่าเป็นของตนสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นของตน ตนมีรูปสวयरูปงามทั้งนี้ก็เพราะว่าหากว่ากันโดยปรกติสัจจะแล้วชีวิตและร่างกายอันประกอบด้วยธาตุ 6 ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และธาตุวิญญาณขันธ์ 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้น ที่แท้แล้วร่างกายนี้สภปรก ปฏิกุล โดยตรัสถึงร่างกายนี้มีกระดูก 300 ท่อน เป็นโครงพอกไว้ด้วยเนื้อเรียงรัดไว้ด้วยเอ็นหุ้มไว้ ด้วยหนังฉาบได้ด้วยผิวมีการทะเทเข้าเทออกซึ่งของไม่สะอาดจากร่างกายนี้เป็นนิจ (ทะเข้าคือกินข้าวกินน้ำเทออกคือถ่ายปัสสาวะอุจจาระและเหงื่อออกจากร่างกาย) คือมีช่องทะของเสียออก 9 ช่องเรียกว่า นวทวารคือ

(1) มีขี้ตาไหลออกจากตาทั้งสอง

(2) มีขี้หูไหลออกจากหูทั้งสอง

(3) มีน้ำมูกไหลออกจากกระพุ้งจมูกทั้งสอง

(4) มีอาเจียนเลือดดีเสมหะไหลออกจากปาก

(5) มีอุจจาระปัสสาวะไหลออกจากทวารเบื้องล่าง คืออุจจาระออกจากทวารหนักและปัสสาวะออกจากทวารเบา

(6) มีเหงื่อไหลออกจากขุมขน 9 หมื่น 9 พันขุม

การพิจารณาร่างกายนี้ ก็สามารถทำให้ผู้เจริญมรณสติ คลายความหวงแหนร่างกายของตนได้เช่นกัน เมื่อคลายความหวงแหนได้แล้ว ก็สามารถเกิดความรู้เข้าใจได้ว่า ชีวิตที่เกิดขึ้นนั้นประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ จึงไม่แตกต่างกันระหว่างร่างกาย ของพระราชาและคนจันทาล ดังพระพุทธพจน์ว่า

ถ้าว่าบุคคล เทียวไป ยืน นั่ง นอน คู้เข้า หรือเหยียดออกนั้นเป็นความเคลื่อนไหวของกายกายประกอบแล้วด้วยกระดูกและเอ็นฉาบด้วยหนังและเนื้อปกปิดด้วยผิวเต็มด้วยไส้อาหาร มีก้อนดับมูตร หัวใจ ปอด ม้าม ไต น้ำมูก น้ำลาย เหงื่อ มันข้น เลือดไขข้อ ดีเปลงมัน อันปุณฺชนผู้เป็นพาล ย่อมไม่เห็นตามความเป็นจริง อนึ่ง ของอันไม่สะอาดย่อมไหลออกจากช่องทั้งเก้า ของกายนี้ทุกเมื่อ คือ ขี้ตาจากตา ขี้หูจากหู และน้ำมูก จากจมูกบางคราวย่อมสํารอกออกจากปาก ดีและเสลด ย่อมสํารอกออกเหงื่อ และหนองฝี ชี้ออกจากร่างกายนี้ เปรียบเสมือนป่าช้า สำหรับทิ้งซากศพ คือ ศพเป็ด ศพหมู ศพไก่ ศพกิ้ง ที่มนุษย์กินเข้าไปเน่าเหม็นอยู่ในร่างกายนั่นเอง ร่างกายนี้จึงเป็นรังของโรค เป็นที่อยู่ของเชื้อโรคที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า หมู่นอน ๘๐ กลุ่ม คือ โรคที่อาศัยดับก็กินดับ ที่อาศัยสมองก็กินสมองที่อาศัยกระดูกก็กินกระดูก ที่อาศัยผิวหนังก็กินผิวหนัง ที่อาศัยส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็กินส่วนนั้นเชื้อโรคเหล่านี้ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ผสมพันธุ์ เลี้ยงดูกันอยู่ ในร่างกายของเรานั้นเอง ร่างกายนี้จึงเป็นรังของโรค (ม.ม. 13/25/28-30) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

สรุป

ความตายตามความหมายของพุทธศาสนา คือความดับหรืออาการดับของขันธ 5 หรือกายกับจิต ประเภทของการตายมี 2 คือ กาลมรณะ การตายเมื่อถึงเวลาถึงที่ตาย และอกาลมรณะ การตายเมื่อยังไม่ถึงเวลา สาเหตุการตายในลักษณะต่าง ๆ ของบุคคลและสัตว์ทั้งหลายนั้นเราจะพบว่าก็เนื่องด้วยอำนาจของผล กุศลกรรมและอกุศลกรรมของแต่ละบุคคล ส่วนวิธีการเจริญมรณสติโดยง่าย ๆ คือ การพิจารณาทุกเวลาทุกลมหายใจว่าเราต้องตายแน่ๆ สามารถเจริญได้ทุกวันและในโอกาสใดก็ได้ ซึ่งมนุษย์มีหน้าที่ที่ปฏิบัติต่อความตายเป็น 3 ระดับด้วยกัน คือ 1) บุคคลทั่วไป ก็จะระลึกนึกถึงความตายด้วยความหวาดหวั่นพรึ่กกลัวต่อความตาย 2) บุคคลผู้มีการศึกษา ก็จะระลึกถึงความตายโดยเป็นเครื่องเตือนใจไม่ให้ประมาท ให้รีบเร่งประกอบคุณงามความดี และ 3) บุคคลผู้มีปัญญา คือ ให้รู้เท่าทันความตายเป็นอยู่ด้วยปัญญากระทำการไปตามเหตุผล

การพิจารณามรณสติเป็นวิธีพิจารณาให้เห็นความจริงในชีวิตทั้ง 5 ประการนี้ คือ ความแก่ ความเจ็บ ความชรา ความตายความพลัดพราก และมีกรรมเป็นเครื่องกำหนดชีวิตของคน และสัตว์ ย่อมมีกับทุกชีวิต การปฏิบัติมรณสติเป็นประโยชน์ในการพัฒนาจิต คือการไม่หลงตาย คนทั่วไปเมื่อนาทีสุดท้ายของชีวิตมาถึง มักสูญเสียการควบคุมตัวเอง เมื่อสูญเสียการควบคุมตัวเองก็จึงดับจิตไปโดยขาดสติหรือโดยภาวะจิตที่เศร้าหมอง ทุณทุราย เป็นทุกข์ มีห่วงกังวลลบไปกับจิตดวงสุดท้าย จิตที่ดับไปโดยขาดสตินั้นไม่อาจรับประกันภพใหม่ได้ว่า จะไปบังเกิดในสุคติภพ การเผชิญความตายตามหลักมรณสตินั้นถือว่าได้เตรียมตัวก่อนตาย คือ เอาสติน้อมระลึกถึงความตายอันมีแก่ตนและคนอื่น ให้ตั้งมั่นอยู่กับคุณความดี ให้ดำรงชีวิตด้วยสติปัญญา ซึ่งเป็นจิตใจที่มีพลังดับความเร่าร้อนหวาดกลัวนานาประการได้ จิตใจที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสฝ่ายต่ำ ย่อมเป็นจิตใจที่สะอาดบริสุทธิ์หลุดพ้นจากบ่วงหมู่มาร สามารถดับกิเลสได้ มีสติรู้เท่าทัน ไม่หวาดหวั่นต่อความตายอย่างสงบ ทำให้มีความสุขในชีวิตประจำวันได้

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย. (2541). *พระอัมมปทัฏฐกถา แปลภาค 1*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2537). *พระอัมมปทัฏฐกถา แปลภาค 4*. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
- จิตติ ติงศัทธิต. (2530). *กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยบุคคล*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี. (2539). *อุดมวิชา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2511). *มหามกุฏราชานุสรณีย์*. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2549). *พจนานุกรมพุทธศาสน์คำอธิบายขยายศัพท์*. เนื่องในมงคลกาล 100 ปีพุทธทาสพุทธศักราช 2449-2549. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ. (2534). *ปรหมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 5*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ.

ภาณุ วังโส. (2549). *การตายเอ๋ยเราเคยรู้จักเจ้ามาก่อน*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท โกลทองมาสเตอร์พรีน จำกัด.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2540). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1*, พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด.